

სოციალისტური ისტორია

გორაკი ივანაშვილი

საქართველოს სსრ მენიფესტათა აკადემიის ნაშრომი წევრი

**კიდევე არუხის ტაძრის (სოცხეთის) დათარიღების საკითხისათვის
(ხუროთმოძღვრულ ძეგლთა შესახებ მეთოდოლოგიისათვის)**

სოცხეთის ისტორიულ ძეგლთა დაცვის კომიტეტის თავმჯდომარემ, ხუროთმოძღვარმა ვარაზდატ ბრუთუნიაშვილმა, არუხის ტაძრის დათარიღების საკითხს უძღვნა ცალკე ნაშრომი, რომელიც დაბეჭდილია ერევნის კ. მარქსის სახელობის კოლოტეჟნიკური ინსტიტუტის „შრომათა კრებულში“ (№ 2, 1946), და ცალკე ამონაბეჭდის სახით თავაზიანად გამოვიგზავნა. ჩადგანაც შესაძლებლობა მქონდა 1924 წლის ექსპედიციის დროს შემუშავებული თვით ძეგლზე ვსარგებლობ ამ შემთხვევით ხუროთმოძღვრების ისტორიულ ძეგლთა შესწავლის მეთოდოლოგიის სხვადასხვა საკითხის გასარკვევად, რადგან ამ უკანასკნელ დროს უფრო და უფრო ხშირად გვხვდება გაურკვევლობანი ამ საქმეში.

არუხის ტაძარი (ახლანდელ სოფ. თალიშში), როგორც წარსულის ხუროთმოძღვრული ნაგებობა, მხატვრული შემოქმედების დოკუმენტი და ისტორიულ დოკუმენტსაც წარმოადგენს. პირველი ამოცანა, რომელიც მკვლევარის წინაშე დგას ამ ძეგლის ან ერთ, ან მეორე მიმართულებაში გამოყენების დროს, არის გამოკვლევა იმ ადგილისა, რომელიც დოკუმენტს უკავია დროსა და სივრცეში. ე. ი. მისი მიკუთვნება განსაზღვრული ხალხისათვის განსაზღვრულ დროში. ამის მიღწევა შესაძლებელია მხოლოდ მაშინ, როდესაც მკაფიოდ გარკვეული გვექნება ისტორიული პროცესი, მხატვრულ მოვლენათა განვითარების მოძრაობა. ამისათვის მოქმედებების მნიშვნელობა აქვს მხატვრულ-ისტორიულ ანალიზს, ეპიგრაფიკულსა და ისტორიულ მასალას. აბ. ბრუთუნიაშვილი უკუღებულყოფს ყოველივე ამას და მთლიანად ემყარება ლეონდის ცნობებსა და წარწერებს, თანაც ოდნავ ცდილობს დანარჩენი მასალა მათ შეუფარდოს. მაშ, როგორაა აქ საქმე? წარმოადგენენ თუ არა ისტორიული წყაროებისა და ტაძრებზე მოთავსებული ცნობები — როცა ასეთები მოიპოვება — ყოველი მიმართების გარეშე, თავისთავად, უთუო მოწმობებს?

ისტორიკოსმა ლეონდმა, რომელიც VIII საუკუნეში ცხოვრობდა, სოცხეთის ისტორიის VII საუკუნის ამბავთა აღწერილობის დროს შეგვინახა ცნობა გრიგოლ მამიკონიანის მიერ არუხში ტაძრის აგების შესახებ. მაგრამ მხოლოდ წარსულის გულუბრყვილო აზროვნება აკეთებდა ამ ცნობიდან პირდაპირ დისკუნას. რომ არუხში მდგომი ტაძარი სწორედ გრიგოლ მამიკონიანის მიერ აგებული ტაძარია. ჯერ საჭიროა ამის დამტკიცება მხატვრულ-ისტორიული ანალიზით.

ამის მაგიერად ამბ. არ-ნი მიმართავს ტაძარზე მოთავსებულს წმინდანს მოწმობას, ამასთანავე არც კი ფაქრობს გამოიყენოს გამოცხადებული წმინდური მეთოდები, ანდა თუნდაც გაითვალისწინოს ის გაურთავილებანი, რომლებიც არუქის ტაძრის წარწერის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში არსებობს. მას თაქტად მიაჩნია. ვითომც ეს წარწერა ადასტურებდა ლევონდისა და სხვა გვიანდელ სოკებ ისტორიკოსთა ცნობებს. არუქის წარწერა რამდენჯერმე იყო გამოცემული. მაგონამ მხოლოდ ი. ორბელიმა, ჯერ კიდევ ამ 35 წლის წინათ, კოტიჯულად გაქოსცა იგი, ისტორიულ და პალეოგრაფიულ განსაზღვრათა დართვით. ი. ორბელი წარწერის ტექსტის ანალიზის დროს კატეგორიულად აღვინს, რომ სრულიად გაუგებარია, სომხეთის მთავარს... როგორ შეიძლებოდა არსეკოდნოდა ბიზანტიაში მომხდარი იმპერატორის გამოცვლის (ისიც ძალდა დანებით გამოცვლის) შესახებ, როდესაც ამ ამბის შემდეგ უკვე ორმა წელიწადმა განვლია... ერთადერთი ახსნაა... რომ წარწერა დამახინჯებულია ამ დოკუმენტის გადაწერის დროს - ([1], გვ. 141). და აგრეთვე - თვით ის, რომ შესაძლებელი შეიქმნა წარმოდგარიყო ფორმა *იოანეს* პატივმდელი, რომ ამ ტიტულის მნიშვნელობა არ ესმოდათ, მოწმობს, რომ ძველი ურიად მოვეიანო ხანისაა ([2], გვ. 89). მიმართავს რა წარწერის პალეოგრაფიას, ი. ორბელი ასევე ნათლად არკვევს, რომ „გამოტოვებულია კარავშები რიცხობრივი მნიშვნელობის მქონე ოთხი ასოს ზემოდან და ქვემოდან... ვინაიდან კიდეები დოკუმენტში, რომელსაც, ოუნდაც მცდარად, VII საუკუნეს შიამუთენებენ, განსაკუთრებით საინტერესოა, მეტადრე ძველის დათარიღებისათვის“ ([2], გვ. 89 - 90). „ყოველ შემთხვევაში, წარწერის ვარეგნული სახის მიხედვით მტკიცედ შეიძლება მისი XI საუკუნისათვის მიჭუთენება“ ([2], გვ. 91). იმის მაგიერად, რომ წარწერის მეცნიერული შესწავლის ეს შედეგები გაეთვალისწინებინა, ამბ. არ-ნი მოკყავს ციტატები 1890, 1903 წწ. ნაშრომთაგან, ძველ ისტორიკოსთაგან, რომლების ცნობებში სრული აცილება ჰპოვეს ორბელის წერილებში. ი. ორბელი ტექსტის დაწვრილებით კომენტარში ჩამოთვლის ყველა კონსტანტინეს, რომელთაც 29 და მეტი წელი უჭჭფათ; იგი ეყრდნობა ისტორიკოსების (ლევონდის, იოანე კათოლიკოსის, სტეფანე ტაოონელის, ვარდან დილის, კორაკოსის, საბუელ ანელისა და მხითარ აბრევიანელის) ცნობებს, რომლებიც ამბავს VII საუკუნეს შიამუთენებენ, და ამ ცნობების საფუძველზე უარყოფს შესაძლებლობას წარწერა ეხებოდეს ერთ-ერთ ამ კონსტანტინეთაგანს, კერძოდ კონსტანტინე კოპრონიანს, რომელიც VIII საუკუნეში ცხოვრობდა, როდესაც ცხოვრობდა სხვა გრიგოლ მამიკონიანიც. ამბ. არ-ნი ორბელის კომენტარს სთვლის აღიარებად ტაძარი VII საუკუნის ნაგებობად უნდა იყოს მიჩნეული ([2], გვ. 10). და მისი ფრაზა დაყოფით მოკყავს.

ამის შემდეგ, ალბათ იმისათვის, რომ შექმნას შთაბეჭდილება, ვითომც არსულის მიერ წამოყენებული დებულებანი უარყოფილია, მან მოკყავს ციტატები სტრუგოვსკიდან - ჩამფინინე შარტაქონიანი მტკიცება [3], ბოლოს ჯერო ჩეზზე მოდგა [4]. იმის მაგიერად, რომ ბიელო მუდველობაში ის ბტკაცება წარწერაზე, რომელიც ჩემს ნაშრომში ივით ბერით-მოძღვრული ძველის შესწავლის საფუძველზე გაცემებული, იგი იძლევა ერთი ფრასის მცდართარგმანს ჩემი ნაშრომიდან და შემდეგ მასზე აგებს თავის განცვიფრებებს. კონსტანტინე ბაქს: „თვით ძველზე რწმუნდები, რომ წარწერა მოთავსებული იყო თვით ნაგებობასთან ერთად“.

თად. ე. ი. იგი სხვა უფრო ძველი შენობიდან კი არ არის აღებული, არამედ ფაქტობრივად სწორედ ახლადშენებულისათვის... ამრიგად მტკიცდება, რომ წარწერა დამხატვრულია და არა ეპიგრაფიკული ნაგებობასთან ერთად, სახელდობრ, X საუკუნეში (14). გვ. 87-88. ამ მხრივ ამ ციტატის შუაში გამოტოვებულია რამდენიმე წინადადება. მათში, სხვათა შორის, ბრძანა ნათქვამია, რომ საფიქრებელია წარწერა უნდა გაეგოთ როგორც „გადმოცემა ტრადიციისა გრიგოლ მამიკონიანის მიერ აქ აშენებული პირველი ეკლესიის შესახებ“. სწორია ეს მოსახრება თუ არა—ეს სხვა საკითხია, მაგრამ საკმაო იყო წაკითხვა და გაგება ამ ადგილზე მანძი, რომ არ-ნს ჩემთვის არ მიეწერა კერძოში, უთომღი ლეონტი წერდა VIII საუკუნეში X საუკუნის ნაგებობის შესახებ (გვ. 5. უკანასკნელი აბზაცი, შტრ. 12 გვერდის 24—29 სტ.)¹¹. როგორც ნათქვამია, ამხ. არ-ნი იმის მაგივრად, რომ გაითვალისწინოს, უგულებელყოფს იმ ვარაუდებს, რომ წარწერა, მოთავსებული აღმოსავლეთ ფასადზე საკუთბველის საკვების ქუბოდან, გაკეთებული იყო ამავედ არსებული ნაგებობის შესამკობად. მაშასადამე, იგი კომპრომიტით ორგანულად დაკავშირებულია ფასადთან (წარწერა ცალკე ჯარში მოცემულია მარტო მხოლოდ არხზე, ქვის ფილა წინ არის გამოწვეული წყობის შესატყვისი რიგიდან: იბ. სტრ. მე-8 გვერდზე მის წერილშივე ან [3], სტრ. 40). წარწერა არ არის გამოცემილია შუა კედელზე (როგორც მაგალითად, ტყუორის წარწერა). ამგვარად, ეს წარწერა ორგანულად დაკავშირებულია თვით ნაგებობასთან, მისი აგების დროსაა შესრულებული, ე. ი. წარწერის შინა-არსი არ შეიძლება ამავედ არსებულ ნაგებობას ეფუძნებოდეს.

სხვა სიტყვებით, არუქის ტაძრის „სააღმშენებლო“ წარწერის ცნობები ამეამად მდგომი ტაძრისათვის ვერ გამოიყენება, რადგანაც მისი ტექსტი X ან XI საუკუნეში კი არ არის გამოცემილი აქამდე მდგომ შენობაზე, არამედ მთელი ფილა წარწერითურთ ორგანული ნაწილია ნაგებობისა, ე. ი. ეს უკანასკნელი იმავე X თუ XI საუკუნისაა. რაც წარწერაა. მაშასადამე, ერთადერთი ვხა არუქის ტაძრის იკების დროის გამოსარკვევად არის მისი ხუროთმოძღვრულ-ისტორიული ანალიზი. არ შემიძლია არ აღვნიშნო, რომ არუქის ტაძრის სიძველეში მე დავიკვდი, რაც შემდეგ დეტალებით დავისაბუთო. ტაძრის დათვალისწინების დროს ისეთი ეკვი დაეხატა, უკვე 50 წლის წინათ, ნიკ. შირს. მაშინ დამწყებ მკვლევარს ([5], გვ. 63)¹².

მაშ, რას გვასწავლის მხატვრულ-ისტორიული ანალიზი. სად მივყავართ აქს და როგორ უნდა ვიპოო ჩატარება?

¹¹ ჩემს წერილში მე გაკერიო უარყოფი მნიშვნელობა იმ 316 (resp. 318) წლის ჩანაწერიანა წყლით სარგებლობის მოწესრიგების შესახებ, რომელიც გამოცემილია პილასტრზე შივ ეკლესიაში და რომელიც საბუთად მოხაყდა სტროგოვიკის მე უთქვენე. პროფ. ლეონ მედიკოვსკის თაყახიანად მოწოდებული ცნობების თანახმად, რომ არც პალეოგრაფიული მასილით წარწერისა, არც ენობრივი ფორმები (ასპარაპეტო, კათალიკოსთაიონე, ზაქარია, ბაკრატუნო ბაგრატუნის გვერდით და სხვ.) არ შესაბამება IX საუკუნეს, არამედ უფრო XIV საუკუნეს უფლება. ამის გამო, საფიქრებელია, ჩანაწერის გამოდგოა სომხური მტკიცე წელთაღრიცხვის მიხედვითაა საკირო. შესაძლოა, ეს მოსახრება სწორი არ გამოდგეს, მაგრამ პილასტრზე შესრულება კი თვით წარწერისა ყოველ შემთხვევაში IX საუკუნისათვის შეუძლებელია: აი რას უნდა მენ ხახხ ლ. მელიკსიანის მითითებაში. ამრიგად, მტკიცე წელთაღრიცხვით ეს წარწერა იმ-ტომ კი არ გამოვთქვალე, როგორც ამას ამხ. არ-ნი ამტკიცებს (გვ. 13), რომ დამმტკიცებინა ამ წარწერის შესრულება X საუკუნეზე გვიან, არამედ გამოვთქვი მოსახრება, რომ შესაძლოა წარწერის გამოთვლა მტკიცე წელთაღრიცხვით, წარწერის პალეოგრაფიისა და ენის მხ. წლი-ათვის შეუფერებლობის გამო, თუმცა შესაძლოა სხვაგვარი განმარტებანი უფრო მარტივი და ბუნებრივი იყოს.

¹² 20 წლის შემდეგ მარმა ეს გვი დაასა: ენობრივი მონაცემებით ([6], გვ. 13, შტრ. გვ. XIX), რაც, ეტყობა, ამხ. არუთუნობს (გვ. 13—14) დასაბუთებია.

როდესაც ამხ. არ-ნის წერილს ვკითხულობთ, — არუქის ტაძარს ბრძანებულ ასი პროცენტით VII საუკუნისა გამოდის, ჩუბინაშვილით კი X საუკუნისა მასწავლობს. პეთოდოტიკად განვიხილოთ ეს საკითხიც.

ამხ. არ-ნი მასალას ყოფს ცალკეულ ელემენტებად და პარალელურ უძებნის თითოეულ მათგანს იზოლირებულად მის მიერ გათვალისწინებული დროის სხვა ძეგლებიდან. ამგვარად. იგი მოქმედებს არქეოლოგიური რიგის ხერხით. მას მიაჩნია, რომ ამ დაპირისპირებათა შეჯამებით უარყო არუქის მიკუთვნება გარდამავალი ხანისათვის — ძველი დროიდან განვითარებულ შუა საუკუნეებისა. ხელოვნების ისტორიკოსის კლავიტი გზა სხვაგვარია — ის მისწრაფვის მთლიანისათვის დანიშნოს ადგილი ისტორიული განვითარების პროცესში, რისთვისაც გამოდის როგორც ნაწარმოებთა მთელი ჯგუფის, ისე ცალკე ნაწარმოების სტილის თავისებურებათაგან. აი რატომ ვამბობდი ხაზგასმით სომხეთის ადრეულ გუმბათიან დარბაზთა შესახებ, რომ „შექმნილი კომპოზიციის თავისებურებანი საუხებიო უპასუხებენ ახალი სტილის ჩასახვას“. როგორც ეს სტილი გამოემდებოდა IX საუკუნის უკანასკნელი წლებით დათარიღებულ შირაკეანის ტაძარში; უკანასკნელი ევლადფერ ძირითადში არუქის შესატყვისია: „უკვე X საუკუნის დასასრულს და გინსაკუთარებით XI საუკუნის დასაწყისს ხდება კომპოზიციის ირსებიოთი გადაწევა“. მაგრამ სულ სტილისტიკური მეტი პრონონსირების მიმართულებით: კომპოზიციის შემადგენელი ნაწილების დამოუკიდებლობა საბოლოოდ ითქვიფება მთლიანში; ევდერები მისგან გამოირიცხებიან და კარგავენ წონას; ქრება სივრცითი წარმონაქმნის სიფართოვისა და სიღრმის შთაბეჭდილება. ხოლო სიმაღლის მიმართება სქარბობს ([7], გვ. 22—23). ამის შემდეგ უკვე დეტალების ანალიზმა უნდა დაადასტუროს ან უარყოს ეს დებულებანი.

ახლა განვიხილოთ არგუმენტები, რომლებიც ამხ. არ-ნის მიერ წაპოვნებულია არუქის ტაძრის VII საუკუნით დათარიღების სასარგებლოდ. „ხუროთმოძღვრულ-მხატვრული გამოკვლევის მონაცემთა მიხედვით“. იგი ჯერ იმეორებს „გუმბათიან დარბაზთა“ ჩემ მიერ მოკლედ მოკვებულ დაჯგუფებას: 1) უძველესი სამი ტაძარი (შირაკეანი, პტლნი, ირუქი), 2) X—XI საუკუნეთა მოგონის ტაძრები და 3) XIII საუკუნისა, თვით მაგალითების დასახელებით. შემდეგ იწყებს პიოველი ჯგუფის დაპირისპირების დანარჩენებთან. გეგმის განხილვას, ბუნებრივია, მიჰყავს იგი დასკვნამდე, რომ სწორკუთხოვანი გეგმის მხარეების ზოგადი შეფარდება არის 2:1, როდესაც შემდგომი ჯგუფები იძლევა 1,6:1 და 1,4:1 (და ნაკლებსაც). როგორც ეს ჩემ მიერ იყო გამოვლინებული, ისევე, როგორც სიდიდის აბსოლუტური შემცირებაც (ნახევრამდეც კი). მაგრამ ჩემი ნაშრომის გარეგნულად რეფერირებისას მას გამოჩნა მთელი პროცესის მამოძრავებელი. მიმართულების მიმცემი, მისში გამოვლინებული განვითარების მომენტი. მაინც მის მიერ მოყვანილი დებულებიდან მკათიოდ გამომდინარეობს როგორც არუქის ტაძრის, ისე პტლნის ტაძრის უშუალო, მკიდრო სიახლოვე IX საუკუნის უკანასკნელი წლებით დათარიღებულ შირაკეანთან. ეს პირველი დებულებაა: ახლა საჭიროა ძიება, როგორ დახუსტდეს თარიღი.

ამხ. არ-ნი ჩერდება კიდევ გარეგანი სამკუთხედი ნიშების მოტივებზე. აკეთებს მხოლოდ ერთ შენიშენას, რომ არუქში და პტლნიში ნეშტის კონსტრუქციული ხასიათი აქვს—მათში სარკმლებია მოწყობილი, ხოლო შირაკაენში ნიშები სამხრეთ და ჩრდილოეთ ფასადებზეცაა მოწყობილი, როგორც მანქნებელი (სტრიგოფსკით) იმ „დროისა, როდესაც სააღმშენებლო კომპოზიციის ნაცვლად მთავარ ამოცანად დეკორაცია ხდება“ (გვ. 20). არავითარი ანალიზი შირაკაენის ფასადების კომპოზიციისა, ნიშის შექმნის საკირობისა, ფასადების საერთო განაწილებისა და მათი აღნაგობის გამო და სხვ.

შემდეგ პარაგრაფში ამხ. არ-ნი ჩერდება კვათარტიდან გუმბათის წრებზე გადასვლის კონსტრუქციულ თავისებურებაზე. ჩემთვის სასიამოვნო იყო წაკითხვა, რომ ამხ. არ-მა მოიწონა ჩემი მტკიცება იმის შესახებ, რომ ძველ ძეგლებში იმას მაღალწევნ კუთხის ტრომპების, და არა აფრების, საშუალებით. მართალია, ამხ. არ-ნი პატარა შენიშენას აკეთებს, რომ VII საუკუნისათვის ეს „ყველაზე გავრცელებული“ კონსტრუქციაა. „მაგრამ როგორც თვით ძეგლები გვიჩვენებს, ამავე საუკუნეში, ოღონდ მის მეორე ნახევარში, აფრების გამოყენება სრულიად არ არის გამოპოყებული; აფრები ენობილია VII საუკუნის ძეგლებში—ზეართნოცში, არუქში და თალინის დიდ ეკლესიაში, რომელიც აგრეთვე VII საუკუნის ნაგებობაა“ (გვ. 21). მაგრამ ძეგლები კი, „თვით ძეგლები“, ხომ ამგვარს არაფერს არ გვიჩვენებენ. ზეართნოცი ნანგრევებს წარმოადგენს, უკიდურესად გათბრილია 50 წლის წინათ და მის შემდეგ არავის შეუსწილა: გუნბათზე გადასასვლელის ფრაგმენტები გამოვლინებული არ არის, ხოლო სწორედ თარიღი არუქისა და დიდი ეკლესიისა თალინში მოითხოვს დამტკიცებას¹. ფაქტებით კი პტკიცებები ტრომპების გამოყენება IX საუკუნის მეორე ნახევარში, მაგალითად. 874 წლით დათარიღებულ ნაგებობაში კუნძულ სვეინზე.

ამაზე უფრო დაძარწუნებული არ არის ამხ. არ-ის თეზისის შენიშენაც, რომ „VII საუკუნეში, მკორე გამანაკლისის გარდა, ყველა ძეგლის გვერდები უკარული კამარითა გაფარებული“ გაბა ეს ვამოპოყბაყ მათი გამოყენების შესაძლებლობას უფრო გვიან დროში? (შდრ. ამთაპარის X საუკუნის დასაწყისის ტაძრის კარბზე, ემშიაძინის ტაძარი და მთელი რიგი დათარიღებული თუ დაუთარიღებელი სხვა ძეგლებისა). ხოლო თუ მე აღვნიშნე, რომ „ტრადიციის თანახმად, გვერდები გადაბურვლია უკარული კამარით“. ეს სწორედ ერთ-ერთი იმ პუნქტთაგანია, რომლისათვის ახლა პუნქტებთან შედრთებით გარდასავალი ეპოქა მახათფება ამრიგად, „შევაჯაბებთ რა ხათკვამს კონსტრუქციული ფორმების შესახებ“, ამხ. არუთენაანის ახრის საწინააღმდეგოდ, ვერასვხით, ვერ შეძლებთ დაეასვენათ, რომ ამ შაროყაც სრული უფლებით შეიძლება არუქის ტაძარი VII საუკუნის ძეგლებს მივაკუთვნოთ².

კარებისა და სარკმლების რაოდენობა და დამუშაება არის შემდგომი პუნქტი ნაგებობის ელემენტების იზოლირებული ანალიზისათვის. ამხ. არ-ნი გერ ქქმნის მთაბეკდილებას, თითქოს სამი შესავეილი პტლნიში და არუქში. საწინააღმდეგოდ შირაკაენის ორი შესავეილისა, და თითოსი მარმაშენში და ანიანში (ტრიგრან ჰონენციის ეკლესია), სხვიდასხვი ეპოქის ქრონოლოგიური მაჩვენებელია. შემდეგ იმას შეზღუდავს შენიშენით, რომ ამ ტიპის გვიანდელ რაძრებში სამიე კი გვხვდება შესავეალი, ხოლო მთავარიად გაფორმება—სხვიდასხვიგეარი VII და X საუკუნეთათვის, რადგანაც პირველი დროის ძეგლებს

¹ თალინის დიდ ეკლესიას უფლები წერაილი, რომელშიაც ანალიზის საშუალებით დადგინილია მისი აკვბაყ დროე. იგი დაახლოებით ემთხვევა არუქის აგების თარიღს, სახელდ. 874 წ. საუკუნეს.

კარიბჭეები იქეთო; მაგრამ როგორღა არის საჭმე ან-ისის უარის რეზიზანტიზმ-
 ბულია 1001 წელს) შემთხვევაში, ან დიპლომატიის (ეჭიარუქ) 1033 წელსავე
 სიისა. ან ახთამარის ტაძრის შემთხვევაში--იქ ხომ სწორედ იქვე არის კარი-
 ბქენი, როგორც არუქსა და პეტლიში, ანდა ძველი დროის ძეგლებზე. არ არის
 უფრო დამარწმუნებელი ამბ. არ-ის დაყრდნობაც სარკმელთა სიდიდეზე, მათ
 ფორმებსა და შემკობაზე. ენაიდან არაერთადი დოკუმენტალური მასალა სიდი-
 დეზე ივტორს არ მოჰყავს. იგი კმაყოფილდება მხოლოდ შთაბეჭდილებით (ისი-
 ნი მნიშვნელოვანი სიდიდისანი არიანო), თვით დაპირისპირებისათვისაც კი მავა-
 ლითს არ ასახელებს. როგორი შეფარდებაა შირაკეანის, ახთამარის, ანისის
 ტაძრებთან, ანდა ერერულიტთან, ან გაიანეს ტაძართან. ბავაყანთან, არც ამის მა-
 სალებია მოცემული. სამაგიეროდ მარტივად ვანებხადებულობა. --და ეს უნდა მოქ-
 მედებდეს როგორც საბუთი, --რომ --თუ არუქში ჩრდილოეთისა და სამხრეთის
 შესაველების ხეზოდან არის თალით გადახურული წყვილ-წყვილი სარკმლები, ში-
 რაკეანში ეს სარკმლები უკვე სწორკუთხოვანია (გვ. 23). თითქოს თავისთავად ეს
 რამეს წყვეტდეს, თითქოს არ იყოს ამავე და უფრო გვიან ძეგლებზე თალიანი სარკ-
 მლები (იხ. შირაკეანის დასაველეთი ფასადი [8], ტაბ. I.VI. სურათი 267). შემდეგ
 სარკმლების განლაგების საკითხის შესახებ არასავედროს განხილდება ამდართავს:
 --გ. ნ. ჩუბინაშვილი ქეიციხავეს(!) არუქის ბუროთმოდლეარს ინიშათვის, რომ ში-
 სი განლაგება სარკმლებისა ეითომედა ენიქო, ყოველი კომპოზიციური პრინ-
 ციპის გარეშე. ჩვენ, პირიქით, ვგონებთ, რომ არუქის ბუროთმოდლეარი ამ
 ამოცანის გადაწყვეტას სავსებით რაკიონალურად მოუდგა... სარკმლები განლა-
 გებულობა ისე, რომ ერთმანეთთან დაკუშირებულნი არიან შინაკეანი დანაწევ-
 რებით, გამოველონებენ ამ დანაწევრებას-- (გვ. 23--24). პირველ ყოვლისა, ჩუ-
 ბინაშვილი არ ქეიციხავეს, თამედ ახასიათებს არუქის ბუროთმოდლეარს,
 მისი ნაწარმოების მიხედვით, როგორც ადამიანს, რომელიც ნაქით არ
 იყო (ააჯილდობებული, ვანსხეავეებით თრ სხვა --შირაკეანისა და პეტლის
 ბუროთმოდლეართაგან, რომლებიც დროის მიხედვით მათთან აბლო მდვომნი
 (შესაძლოა, წინა თაობის წარმოქმდელები) არიან. ბუროთმოდლეარის მატერ-
 რულ მისწრათებათა და შილწევათა მხრივ ნაწარმოების დახასიათება შესაძ-
 ლებლობას ქქმნიან არა მარტო ცალკეული ძეგლების თვისებურებანი თუთ
 ხიზგასმულ-გამოველინებული, არამედ მთელი ეპოქისაც. ააველდობო, მისი ში-
 მართულებების თვისებური საბე. შემდეგ, საკითხის არსის მხრივ, უნდა აღვნიშ-
 ნო, რომ არუქის სარკმლების განლაგება განსახლვრულია ბაკებობის შინაკეანი
 ფორმებით--სწორედ ეს არის ჩემ შიერ მკაფიოდ ხიზგასმული. მაგრამ ამას-
 თანივე ეს განლაგება რომ არ არის ნაგებობის უასადურ სახესთან შეთანხმე-
 ბული, ე. ი. განლაგება ფასადებზე მთლიან განსახლვრულ კომპოზიციას რომ
 არ ქქმნიან, --ეს უკვე სხვა საკითხია, და ესეც გამოველინი, როგორც ბუროთ-
 მოდლეარის მხედველობიდან გამორჩენილი. ვგონებ, რომ, სხვა მაჩვენებელთა
 შორის, მშენებლობის ეპოქის განსახლვრისათვის ამ მომენტის შეფასებაკა
 საჭირო. სამსარკმლიანი საკუროთხველის შესახებ თვითონ ამბ. არუთონიანი
 ასახელებს XI საუკუნის მაგალითს, არათუ VII საუკუნისას, მაშასადამე, რაც
 ცხადიც არის, ამ ნიშნით არაერთადი თარიღის დასაბუთება არ შეიძლება.

არუქის ორნამენტალური შემკობის შრიც აშ. არ-ნი ეთანხმება ჩემ შრიც მოცემულ დაბასათებას, ოღონდ წინადადებას იძლევა შეიცვალოს „სომხური“ ბუნდოვანით „სისასტიკე“ (ხუროთმოძღვრებაში ეს არაა სომხური ტაძრის!). ეს, როგორც ჩანს, შისთვის ხილია სიძველისაგან: „VII საუკუნის დასაწყისისათვის ჩვეული ცვრიანობა და პლასტიკურობა ამ რამდენიმედ სუსტდება, მაგრამ... ჯერ ისევ იკვებება კლასიკური პერიოდის ტრადიციებით“ (გვ. 25, 26). ამიტომ, არუქის სარკმლების ცალკეულ ორნამენტულ ზედანთა დათარიღებისათვის, აშ. არ-ნი კმაყოფილდება ცნობით, რომ მოტივების რიგი, არუქის გარდა, გვხვდება კადვე პტლნიში, სისაენაში, ზეართნოცში, ჯრვეეში, ელვარდში, დვინში, თარგმინჩაცში, თალინში, გაიანეს ეკლესიაზე და რიფსიმეს ეკლესიაზე. ამ სიიდან იშენების მტკიცე თარიღით (VII საუკუნე) აღჭურვილია, როგორც ცნობილია, მხოლოდ ელარშაპატის ორი ეკლესია: გაიანესი და ზეართნოცი. დანარჩენთაგან ნახევარს საზოგადოდ არ მოეპოვება ისტორიული რიგის რაიმე წერილობითი მითითებანი, ცხადია, ამ ცნობებს იზოლირებულად არავითარი დამამტკიცებელი ძალა არა აქვს. მთავარია მათი განსხვავება სტოლისტიკური შესრულების შრიც. სახეები ნაკრების მიხედვითაც არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ არუქი შირაკიანის რიგში დეკა (შდრ. [9], გვ. 130, [8], ტაბ. VII, სურ. 269, 270). მაშასადამე, ის, რის დამტკიცებაც უნდოდა აშ. არ-ნს, არუქის მიეუთვნება VII საუკუნისათვის და არა X-ისათვის, დაუმტკიცებელი რჩება¹.

ინისათვის რომ დადებით შედეგს მივალწიოთ, ე. ი. დამამტკიცოთ, რომ არუქის ტაძარი X საუკუნისაა, საჭიროა, როგორც ამას ხაზი გაესვა, პირველ ყოვლისა სომხური ხუროთმოძღვრების განვითარების ისტორიის საერთო მსჯელობის გარკვევა და მასთან ყოველი დეტალის შეფარდება; ამასთან ერთად არ უნდა დავივიწყოთ სომხური ხუროთმოძღვრების განვითარების თავისებურებანი: ცალკეული ელემენტების სიცოცხლე ხანგრძლიობა და თანაც, ამის გვერდით, სიხილეთა იმთვისებლობა (რის შესახებ დაკვირვებითა საკმაო რაოდენობა მოიპოვება სპეციალურ ლიტერატურაში).

უკეთებ რა დასვენას არუქის ტაძრის დათარიღების საკითხის განხილვას (გამოკვლევის იგებისა და ჩაბარების მეთოდის შრიც), ხაზს უსვამ, რომ საზოგადოდ ხუროთმოძღვრების განვითარება კანონზომიერად მიმდინარეობს. გარკვეულ ფორმათა ირსებობა ერთგვარად განსაზღვრავს შემდგომ ფორმებს. ამის გამო ხუროთმოძღვრული ფორმის თვითნებური განმკორება 200-ისა და უფრო მეტი წლის შემდეგ, როგორც ეს იქნებოდა შირაკიანისათვის, თუ არუქსა და პაღლის VII საუკუნის ნაგებობად ვაღიარებდით, მოსალოდნელი არ არის, ხოლო ეს სამი ნაგებობა ერთურთს ნამდვილად ფარავს, არის მხოლოდ მინიმალური განსხვავებანი, რომლებიც მიეწერება სხვადასხვა ხუროთმოძღვრის და სხვადასხვა მათ ნიქს, და არა ეპოქას, — ამას ხაზი ესმება. თუ ამ სამ ნაგე-

¹ დასაბოლოდ აშ. არ-ნი აღძრავს საკითხს ქვის მთლიან ნიშნებს შესახებ და იძლევა მამტკიცო ტაბულას, რომელშიც ბევრი ნიშანი ძველ ტაძრებს ევაოდება ეს საკითხი იმდენად რთულია და იმდენად დაუმტკიცებელია, არათუ კაცაიისა და აღმოსავლეთისათვის, არამედ თვით შირაკიანებისათვის დასაქვლეთ ევროპისათვის, რომ ამ მთლიან გამოკვლევას ნაადრევია.

ბოძას შევადიოებთ შემდგომს, ქრონოლოგიურად ნახევარ საუკუნეზე (X—XV საუკ.) შეიძლოდ გაერთიანებულს ჯგუფს, და ამის მომდევნოს, XIII—XIV საუკუნეებში, ჯგუფს. ხოლო ამ მსგავსების განმარტება, როგორც ძველი ფორმების „სახე-სახსისა“ 200 წლის შემდეგ, შეუძლებელია: აქრობელილიც უფრო ძველი ეპოქის ელემენტების აღორძინება კი არ არის (როგორც ეს ხდებოდა „ჩენესანსების-დროს), აოაჰედ მარტივად—განშეორება. ჩენესანსის ეპოქათა ბელოვნება მკაფიოდ გამოირჩევა: მაგალითად, იტილოურ ჩენესანსსა და ანტიკურობას შორის პირდაპირი განშეორება არ არის და არც შეიძლება იყოს. IX—X საუკუნეთა სომხურ ხუროთმოძღვრებაში საესებით მკაფიოდ გამოვლინებულია ახალი მიდგომა, დასაწყისი ახალი სტილისა, ე. ი. მთელი მიმართულებისა ბელოვნებაში, მატერულ შემოქმედებაში, მიდგომაში, ამის გამოშატველია სწორედ ხუროთმოძღვრული თემა „გუმბათიანი დარბაზი“ (სხვათა შორის, ამის გამო აგრეთვე მიიღარია ამ თემისათვის ბაზილიკური სივრცის გახსენება); კონსტრუქციებში ან დროს ხდებოდა ათვისება ახალი ნეთოდისა ფუძის ჯადრატიდან გუმბათის წრებზე გადასელისათვის (სახელდობრ, ტრომპების შავიურად აფრების, ეს მეთოდი სწორედ ახალი სტილის გამოშატველია. თქმა არ უნდა, რომ ორნამენტების დამუშავებაში, ისევე როგორც მათი მოტივების შერჩევაში, სწორედ აგრეთვე იღობეკდა გარდატეხი.

შე საქიროდ ვთვლიდი ხუროთმოძღვრული გამოცვლვის ჩატარების მეთოდის თვისსახრისით განმუხილა არუქის ტაძრის დათარიღების ცდა, რადგან ჩუენი ავტორის ამ შრომაში მეტისმეტად ძლიერია ეს დრომოქმული ხერხები, რომლებიც მეოთხედი საუკუნის და ნახევარი საუკუნის წინათაც კი უკუგდებოლია სომხური ხუროთმოძღვრების შესწავლისათვის ბ. მარის. ი. ორბელისა და სხვათა მიერ და რომლებიც დღეს აღორძინდენ, ბისი შესწავლა სრულიად შეაფერხეს და მისი გაგება ჩიხში ნოამწყდოიეს. იი რატომ არის, რომ ჩუენი ავტორი იყუებს ნაშრომს მით, რითაც უნდოი დამუშავებინა, თუ ანალიზი ამის გაამართლებდა—სომხეთის ისტორიაში VII საუკუნის, როგორც არუქის ტაძრის აგების ეპოქის, დაბისიათებით.

საქართველოს სსრ ბუნებრივბათა აკადემია
 ქართული ბელოვნების ისტორიის ინსტიტუტი
 თბილისი

(ჩუდაქუიას ბოლოდა 16.10.1945)

დავითმუხიანი ნიშნობა

1. Н. А. Орбели. Багаванская надпись 670 г. и другие армянские клинописные надписи VII века. *Хрест. Востока*, II, 1, СПб., 1913, 138—143 (VI. Надпись 670 (№. о построении Аручской церкви).
2. Н. А. Орбели. Шесть армянских надписей VII—X вв. *Хрест. Востока*, III, 1, СПб., 1914, стр. 89—91 (5. Дополнения и поправки к статье Багаванская надпись 670 г.; 6) Аручская надпись).
3. J. Starkowski. Die Baukunst der Armenier und Europa. 2 Bände, Wien, 1918, 83, 45—50.
4. G. Tschubinaschwili. Zur Frage der Kuppelhallen Armeniens. *Byz. Zeitschr.*, XXVIII, 1928, 83, 73—97 და ტაბულა I—IV.
5. Н. Я. Марр. Армянские церкви в Аруче. *Известия археологического комитета*, VIII, 12, СПб., 1903, с. 61—64.
6. К. Костянтин. Vimekan Garezi. Собрание указателей армянских надписей, под ред. Н. Я. Марра. (*Bibliotheca Armeno-Georgica*, III, СПб., 1913).
7. Г. Н. Чубинашвили. Армянское искусство с конца IX и до начала XI века. *Сармский Летопись*, Сборник под ред. проф. Метиксет-Бека, Тбилиси, 1939, стр. 17—30, рис. 2—15.
8. Н. Я. Марр. Анч. Книжная история и раскопки на месте города. М.—Л., 1934.
9. Н. М. Тохарский. Архитектура древних Армян. Ереван, 1940, с. 131.